

Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід*

Тетяна МЕТЕЛЬОВА,
кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методології всесвітньої історії
Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»

2

Сучасні протестні рухи в Україні й у світі розглянуто як специфічний сегмент громадянського суспільства. Показано, що в умовах інформаційного суспільства протестні рухи набувають спільних визначальних рис у глобальному масштабі, котрі надають їм характеру форми прямої демократії. Доведено, що засоби комунікації сучасного інформаційного світу сприяють відродженню архаїчних форм безпосередньої демократії. Трансформації взаємин громадянського суспільства й держави, форм і способів вияву протестних рухів є наслідком розгортання загальних тенденцій розвитку інформаційного суспільства в глобалізованому світі. Відзначено, що це дає змогу прогнозувати подальше поширення форм прямої демократії та зростання ролі громадянського суспільства в структурі владних відносин.
Ключові слова: протестний рух, пряма демократія, революція, громадянське суспільство, Майдан, Євромайдан.

Протестные движения как сегмент гражданского общества и форма прямой демократии: мировые тренды и украинский опыт

Татьяна МЕТЕЛЁВА, кандидат философских наук, доцент, старший научный сотрудник отдела теории и методологии всемирной истории Государственного учреждения «Институт всемирной истории НАН Украины»

Современные протестные движения в Украине и в мире рассмотрены как специфический сегмент гражданского общества. Показано, что в условиях информационного общества протестные движения приобретают общие определяющие черты в глобальном масштабе, которые придают им характер формы прямой демократии. Доказано, что средства коммуникации современного информационного мира способствуют возрождению архаичных форм непосредственной демократии. Трансформации взаимоотношений гражданского общества и государства, форм и способов проявления протестных движений являются следствием развития общих тенденций развития информационного общества в глобализированном мире. Отмечено, что это дает возможность прогнозировать дальнейшее распространение форм прямой демократии и усиление роли гражданского общества в структуре властных отношений.

Ключевые слова: протестное движение, прямая демократия, революция, гражданское общество, Майдан, Евромайдан.

Protest Movements as a Segment of Civil Society and a Form of Direct Democracy: Global Trends and Ukrainian Experience

Tetiana METELIOVA, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Senior Scientific Officer of the Department of Theory and Methodology of World History of the State Institution 'Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine'

Modern protest movements in Ukraine and in the world are considered as a specific segment of the civil society. Within the information society, protest movements are shown to globally obtain some common defining features putting them into a form of direct democracy. Information communication means in the modern world are proved to contribute to the restoration of archaic forms of direct democracy. Transformations of relations between the civil society and the state, as well as forms and methods to spread protest movements are considered as a result of general trends taking place within the information society in a globalized world. This is noted to allow for predicting the further development of the forms of direct democracy and increasing the role of the civil society in the structures of power relations.

Keywords: protest movement, direct democracy, revolution, civil society, Maidan, Euromaidan.

У сучасному світі протестні рухи мають багато спільного й дедалі більше трансформуються в бік зростання комплексного характеру, незалежно від країни «походження». Народжені наприкінці 80-х років минулого століття мирними «оксамитовими революціями» в країнах Центрально-Східної Європи, у першому десятилітті нинішнього століття в тому самому регіоні вони набули

форм «кольорових революцій», що прокотились у країнах ЦСЄ (Югославія, 2000) та пострадянського простору (Грузія, Україна, Молдова, Узбекистан, Киргизстан, спроби повстань у Вірменії й Білорусі). У наступному десятилітті протестний рух виразно поширився в США та країнах Європи – Великій Британії, Болгарії, Греції, Іспанії. 2011 рік приніс «арабську весну» (Туніс, Алжир, Ліван,

* Продовження публікації статей, присвячених результатам науково-дослідницької роботи «Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні» (с. 2–20).

Йорданія, Єгипет, Лівія, Марокко, Ліван, Бахрейн, Ємен тощо). На початку літа 2013-го майже одночасно відбулися масштабні протестні акції в Бразилії та Туреччині. Останнім прикладом постмодерного протестного руху є *Occupy Central* у Гонконзі (2014 рік).

Усі ці рухи в різних країнах об'єднують такі спільні риси:

- горизонтальна, неієрархічна структура, яка функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті, унаслідок чого підвищується незалежність перебігу протестних подій від ступеня висвітлення їх у ЗМІ;

- децентралізованість, відсутність явних лідерів, що, своєю чергою, знижує можливість ведення переговорного процесу між ними й владою;

- значна дистанція між протестними рухами та інституціоналізованими складниками громадянського суспільства (профспілками, неурядовими організаціями) та політичними партіями, які не були організаторами протестів, а лише долучалися до них під час їхнього перебігу.

Крім того, більшості протестних рухів притаманний мирний характер, а насильство застосовувалося лише у відповідь на репресивні силові дії влади й приспівників режиму.

Нарешті, визначальною є й пріоритетність у них ціннісної сфери над соціальною й навіть політичною – обстоювання базових демократичних цінностей (права людини, громад тощо на противагу соціально-економічним вимогам).

Ці самі ознаки виразно виявлялися й у розвитку тако-го явища, як український Майдан: від нечисленної «революції на граніті» й акції «Україна без Кучми» до Помаранчевої революції, Податкового та Мовного Майданів і Революції гідності.

Майдан як змістове осердя й референтний символ подій, що мають певні ознаки революційних, є багато-плановим і неординарним явищем глобалізованого світу. Заслугуючи, а точніше, потребуючи комплексних досліджень як особливий соціокультурний та історичний феномен, він передусім постає, з одного боку, як специфічна синтетична форма протестного руху, що акумулює й синтезує інші, а з другого – як форма прямої демократії, що спирається на історико-культурні традиції та від-роджує втрачені можливості архаїчних форм у сучасному світі через широке використання технологій забезпечення комунікативного ресурсу інформаційного суспільства.

Наведений нижче аналіз доводить, що Майдан є за-кономірним результатом розвитку протестних рухів в Україні, а зіставлення притаманних йому рис із загальни-ми особливостями трансформування цих рухів у світі де-монструє його відповідність нинішнім глобальним про-тестним трендам. Це унеможливорює розгляд феномену Майдану як політичної випадковості, ігнорування його як потужного чинника політичного життя й потребує від української влади певних організаційних, управлінських і законодавчих рішень та їхньої імплементації.

Систематичне збирання інформації щодо протест-них рухів в Україні, її узагальнення, аналіз та створення публічної бази даних започатковано з ініціативи й за під-тримки фонду «Відродження» у вересні 2009 року. На жаль, статистичні дані в цій царині є фрагментарними, нерелевантними й мало придатними для аналізу. Відтак, дослідження вимушено обмежується хронологічними рамками, що охоплюють 5 років, – з 2009 по 2013 рік.

Загалом протестні рухи поділяють за сферою поши-рення (локальні й загальні), їхнім характером (прямі, тобто спрямовані на невиконання певного владного рі-шення, що викликає протест, або непрямі – невиконання інших правових, політичних тощо вимог), за тематикою (політичні, ідеологічні, соціально-економічні, правоза-хисні [7]), за формами політичної участі (радикальні й по-мірковані [2]), за тактикою (конвенційні, конфронтаційні, насильницькі [8; 11]), за суб'єктами участі, які, своєю чер-гою, згруповані за різноманітними демографічними озна-ками – віковими (молодь, пенсіонери), статевими (жіно-чий рух, рух ЛГБТ), професійно-груповими (студентство,

підприємці, науковці, журналісти, діячі культури тощо [5]) чи за характером праці (наймані працівники, дрібні під-приємці, пільговики [11]), за інституційними (громадські організації, профспілки, партії) або випадковими озна-ками («об'єднання за інтересами» – «афганці», «чор-нобильці», футбольні фани тощо) [1]. Поділяються вони також і за об'єктом, на який спрямовано рух [5]: право-захисні (рухи проти порушень прав людини, проти дис-кримінації за мовною ознакою, віросповіданням, сексу-альною орієнтацією тощо), соціальні (екологічні, зооза-хисні, проти тотальної вакцинації, проти забудов), рухи проти певного владного рішення (закриття секонд-хен-дів, запровадження платних послуг у визначеній сфері то-що) чи призначення (наприклад, Д. Табачника на посаду міністра освіти) тощо. Варто зауважити, що в Україні про-тягом останніх двох десятиліть відбувалися протестні ру-хи всіх зазначених форм.

Із позицій наведеного поділу феномен Майдану де-монструє комплексний характер, в якому поєднано всі види протестних рухів із виразною домінантою конфрон-таційного, однак не насильницького характеру. Транс-формація в бік зростання комплексності є характерною для протестних рухів у сучасному світі, тому поділ їх за наведеними вище ознаками є в дослідницькому сенсі ма-лопродуктивним. Більш значущим є дослідження динамі-ки протестних рухів та трансформації їхнього характеру.

За даними моніторингу, здійсненого з жовтня 2009 по вересень 2010 року, зафіксовано 2 788 протестних дій, або майже 8 протестних дій щодня [11, с. 10]. Показово, що більшість протестних дій мали загальноприйнятні, конвенційні форми, насильницькі дії становили менш як 5% від усіх протестів. Водночас із 2010 року спостеріга-лася тенденція до збільшення кількості негативних реак-цій влади на протестні акції. До президентських виборів 2010 року на 100 протестів припадало в середньому 10,8 негативних реакцій, одразу після них цей показник сягнув 15,2 і зростає надалі.

У 2011 році кількість акцій істотно не змінилася – 2277 усього, або більш як 6 акцій щодня. Водночас спостері-галися, хоч і не значне, зростання організованості та по-літизованості соціально-економічних протестів і спроби об'єднання проти влади протестних ініціатив, які пору-шують різні соціальні проблеми [8, с. 8]. За збереження загальної переваги протестів із конвенційною тактикою й навіть зниження частки конфронтаційних та насильниць-ких подій примітним є те, що рівень конфронтаційності, як і 2010 року, був вищим у протестах за участю виключ-но аполітичних неформальних ініціатив (31% від загаль-ної кількості акцій за їхньою участю). Політичні партії та інституціоналізовані громадські організації використову-вали переважно конвенційну тактику (93% протестів за їхньою участю).

Однією з найпримітніших новацій 2011 року була по-ява на авансцені протестних дій так званих груп невідомих (які надалі дістали назву «тітушок»), що призвело до посилення конфронтаційного характеру акцій. За участю «невідомих» відбулося 8% акцій [8, с. 19], а щодо їхньої участі в конфронтаційних акціях, то вона зафіксована в 32% випадків.

Наступного року кількість протестів за весь час моні-торингу рекордно зросла – 3636 акцій, що на 60% біль-ше, ніж у попередньому році [9]. Та попри рекордну кіль-кість протестних подій жодна з них не досягла масштабу та поєднання соціальних і політичних вимог Податкового Майдану-2011. До того ж кількість соціально-економічних протестів зменшувалася, і лише 12% із них відбувалися за участю партій та політиків.

У 2012 році загрозлива тенденція проведення кон-фронтаційних акцій «групами невідомих» стала очевид-ною: таким був кожен десятий протест, а серед виступів із політичними вимогами – майже кожен четвертий. Най-частіше «невідомі» скоювали незаконні та/або насиль-ницькі дії: графіті та написи на офісах і пам'ятниках, фі-зичні напади, побиття, завдання матеріальної шкоди, вандалізм, погрози, підпали. Загалом зафіксовано зрос-тання конфронтаційних та особливо насильницьких про-

тестних дій за всіма тематичними групами, але найбільше – за політичними. Кожна десята протестна подія була насильницькою, переважно – за участю «невідомих осіб». 19% і 17% політичних протестів мали конфронтаційну або насильницьку тактику порівняно з 7% і 3% у 2011 році. Більшість (62%) насильницьких протестів стосувалася політичної боротьби, а 58% насильницьких дій здійснювалися «групами невідомих». Водночас надалі знижувався рівень насильства в межах акцій за участю неформальних аполітичних ініціатив громадян (13% проти 22%).

Цікаво, що з 2010 року індекс репресивних відповідей залишився на тій самій позначці: 19 на 100 акцій, хоча їхня кількість в абсолютних показниках зросла ледь не в півтора разу – до 650 випадків. Найпоширенішим типом негативних реакцій залишалися арешти активістів. Поширені були також засоби непрямого тиску: залякування (25%), фізичного протистояння (18%). Однак застосовувалися вони лише доти, доки акція була млявою. Щойно люди ставали рішучішими, силові структури діяли жорстко. Зокрема, восени 2011 року відбувалися масові протести ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Реакція влади на першу протестну хвилю була стриманою. Лише коли до вимог протестантів додалися антиурядові гасла, розгорнулася репресивна кампанія: акції забороняли, а учасникам погрожували. У той час як кількість протестів скорочувалася, хвиля негативних реакцій зростала, прирімом, у грудні перевищивши кількість протестних подій. Так само було і з протестами проти Податкового кодексу, і з Мовним Майданом: коли виникла загроза повторення подій 2004 року, наметове містечко демонтували, а проти організаторів протесту порушили кримінальні справи.

У 2013 році кількість протестів і надалі стрімко зростала [10]: зафіксовано 4822 протестні акції, що більше за показник попереднього року на 33% та більш як удвічі перевищує показники 2010 та 2011 років. Навіть до початку Майдану, за період із 1 січня по 20 листопада 2013 року, було зафіксовано 3419 протестів, що демонструвало тенденцію до зростання протестної активності. З початком же Євромайдану лише в грудні зафіксовано понад 1000 протестів. Протести 2013 року вирізняє безпрецедентна масовість і рішучість. Щонайменше в 29 протестах взяли участь десятки тисяч осіб, а в п'яти мітингах – сотні тисяч.

Серед протестів 2013 року абсолютно переважали мирні конвенційні форми протесту (мітинги, пікети, демонстрації тощо), які становили 75% усіх зафіксованих. Натомість кількість насильницьких акцій зменшилася як в абсолютних, так і у відносних показниках (з 10% у 2012 році до 7% у 2013-му), ненасильницьких, але конфронтаційних (наприклад, страйки, блокування доріг) залишилася незмінною – 18%.

Порівняно з попереднім роком виборів соціологічні дані засвідчили зменшення участі «тітушок» у протестних подіях до 4%. Водночас моніторингові дослідження, здійснені правозахисними громадськими організаціями, акцентували увагу на небезпечній тенденції, що спостерігалася впродовж останніх років, збільшення випадків не лише застосування тиску та сили представниками правоохоронних органів щодо учасників та організаторів масових зібрань [7, с. 133–138; 11, с. 54–58], а й зростання рік у рік кількості заборон щодо запланованих мирних заходів. Про небезпечність цієї тенденції для самої влади через критичне підсилення і протестного потенціалу загалом, і його виявів попереджали у своїй Аналітичній доповіді ще в жовтні 2012 року фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [6], звертаючи увагу на потребу вживання заходів з їх мінімізації шляхом внесення змін до правового поля країни. Відзначаючи дослідниками стабільна повторюваність «випадків прямого впливу громадян на напрями розвитку країни на всіх рівнях» [4] засвідчувала не лише зростання протестних настроїв, а й визрівання громадянського суспільства до усвідомлення потреби прямої демократії як єдиного дієвого й ефективного засобу контролю над владою.

Підсумовуючи огляд протестних рухів, треба констатувати, що притаманний Майдану-2013/14 «відрив» політиків від громадянського суспільства, наявність котро-

го зарубіжні й вітчизняні аналітики вважали його специфічною рисою, як і дистанція між інституціоналізованими структурами громадянського суспільства та його неформальною складовою, спостерігалися впродовж усього досліджуваного періоду (2009–2013 роки) і з 2011 року зменшувалися не завдяки зусиллям політичних сил, а лише через поступове підвищення рівня політизації самого громадянського суспільства в його неформалізованих формах.

Однак феномен Майдану не вичерпується його значенням як злиттям і кульмінацією протестних рухів та найвищої форми вияву прямої демократії. У своїх протестних засадах, у ціннісних орієнтаціях, як і в оформленні у вигляді відродження архаїчних форм прямої демократії в новітню добу Євромайдан і Майдан-2004 єдині. І той, і той являли собою «середовища з горизонтальною структурою», де «ієрархія не мала значення» [12]. Винятково мирний спротив, притаманний першому Майдану, зберігався в найекстремальніших умовах другого, навіть після побиття студентів у ніч проти 30 листопада, реакцією на що стали масові повстання громадян по всій країні, однак повстання цілком мирні. Зберігався він і під час першого штурму Майдану загонами міліції і «Беркуту» в ніч на 11 грудня, коли кілька сотень людей лише своїми тілами – пліч-о-пліч – стримували наступ озброєних охоронців режиму й не відповідали ударами на удари. Мирний характер протесту був знищений першими пострілами й першими жертвами.

Чи вела логіка протестних виявів в Україні до переростання мирного протесту в насильницьке протистояння? У липні 2014 року Центр дослідження суспільства оприлюднив результати моніторингу протестів, репресій та поступок протягом періоду Майдану, здійсненого за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Національного фонду підтримки демократії. Вони засвідчують, що темпи зростання кількості й потужності репресивних дій влади істотно випереджали динаміку протестних дій громадян: до розгону київського Євромайдану 30 листопада рівень насильства з боку протестувальників був незначний – 6%, водночас репресивна відповідь сягнула позначки 40:100. Розрив між ненасильницьким характером акцій та насильством у відповідь на них з боку влади став каталізатором подальшого переростання мирних акцій у силове протистояння.

Отже, Майдан поєднав у собі основні характеристики протестних рухів України та був утіленням і логічним результатом основних тенденцій розвитку протестного руху в країні загалом. Водночас особливості українського протестного руху, який є формою впливу на владу, дають змогу кваліфікувати його вияви як локальні спроби встановлення прямої демократії й стихійного контролю громадянського суспільства над владою, а Майдан – як форму прямої демократії.

Нині з розвитком інформаційно-комунікативних технологій створюються й відповідні неполітичні механізми забезпечення взаємодії і зворотного зв'язку між владою й громадою та безпосереднього зв'язку – між складниками й членами громади. Що істотно відрізняє Євромайдан від Майдану-2004, то це ступінь використання інформаційно-комунікативного забезпечення й координації взаємодій. У започаткуванні Євромайдану вирішальну роль відіграли соціальні мережі в Інтернеті, а подальший перебіг подій здебільшого визначався оперативністю взаємодії і в соціальних мережах, і завдяки мобільному зв'язку його учасників, симпатиків і небайдужих. Як засвідчують соціологічні дослідження ролі соцмереж у розгортанні протестних настроїв та мобілізації населення [3], соціальні мережі перетворилися на вирішальний чинник формування громадянського суспільства в Україні, вийшовши на перше місце серед агентів інформаційного впливу.

Тож засоби комунікації сучасного інформаційного світу, уможливаючи повернення до безпосередньої комунікативної єдності шляхом встановлення необмеженої комунікації не менш необмеженої кількості учасників громади, нині є передумовою можливості відродження

архаїчних форм безпосередньої прямої демократії, що забезпечувалася безпосереднім спілкуванням у режимі не лише відтермінованого, а й реального часу. Однак в умовах, коли на представницьку демократію політичним режимом накладаються жорсткі обмеження і вона перетворюється на епіфеномен, псевдодемократію, лише підкріплене техніко-комунікативними можливостями відродження прямої демократії як вияву суверенної влади громади над політичними процесами здатне повернути розвиток суспільства у цивілізоване річище. Відтак, трансформації взаємин громадянського суспільства й держави, форм і способів вияву протестних рухів у всьому світі є наслідком розгортання загальних тенденцій розвитку інформаційного суспільства в глобалізованому світі, що дає змогу прогнозувати подальше поширення й зростання ваги форм прямої демократії та ролі громадянського суспільства в структурі владних відносин.

Ті ж такі соцмережі та інші комунікативні засоби забезпечують швидкий вихід протестних дій за будь-які кордони й перетворення їх на транспарентні, транскордонні й глобальні.

Список використаних джерел

1. Багрянний С. Хто розхитає «човен революції»? / С. Багрянний // Українська правда. – 2013. – 24 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/24/6982125/view_print/
2. Галактіонова І. Громадянська непокоря як явище в сучасній політичній культурі суспільства / І. Галактіонова // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікація. – 2008. – № 1–2. – С. 80–85.
3. Галушко К. Соціальні мережі як джерела вивчення організації та функціонування Євромайдану: досвід вивчення та перспективні методи опрацювання джерельної бази / К. Галушко, Н. Зорба // Семінар «Євромайдан як культурний феномен руху протесту: джерела, методи, перспективи дослідження»: післямова. – 21 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archeos.org.ua/?p=3245>
4. Константинова І. Коли буде наступний Майдан? Про труднощі створення механізму прямої демократії / І. Константинова // День. – 2006. – 2 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/koli-bude-nastupniy-maydan>
5. Оверчук О. Становлення сучасних рухів протесту в Україні / О. Оверчук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 21. – 346 с.
6. Палій Г. О. Основні тенденції та ризики протестних настроїв в українському суспільстві. Аналітична доповідь / Г. О. Палій / Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/970/>
7. Права людини в Україні - 2011. Доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Ю. Захарова] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х.: Права людини, 2012. – 352 с.
8. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. / [за ред. В. Іщенко]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2012. – 72 с.
9. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / [за ред. В. Іщенко]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – 88 с.
10. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. – 43 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/041/original/CSR_-_Protests_in_2013_-_29_Apr_2014.pdf?1399981680
11. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010 / [за ред. В. Іщенко]. – К.: Центр дослідження суспільства, 2011. – 64 с.
12. Славінська І. Ярослав Грицак: Україна – як літак, який захопили терористи / І. Славінська // Укра-

їнська правда. – 2013. – 30 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2013/12/30/147591/>

References

1. **Bahrianyi S.** 'Khto rozkhytaie 'choven revoliutsii'? [Who rocks 'the revolutionary boat?'], *Ukrainska Pravda*, 24 January 2013. Available at: http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/24/6982125/view_print/
2. **Galaktionova I.** (2008) 'Gromadianska nepokora yak yavyshe v suchasni politychnii kulturi suspilstva' [Civil disobedience as a phenomenon of the society's modern political culture], *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsiia* 1–2: 80–85.
3. **Galushko K., Zorba N.** (2014) 'Sotsialni merezhi yak dzhherela vyvchennia orhanizatsii ta funktsionuvannia levromaidanu: dosvid vyvchennia ta perspektyvni metodyky opratsiuvannia dzhherelnoi bazy' [Social media as a source to study organization and functioning of the Euromaidan: Experience in exploration and advanced techniques of the sources processing] in 'Seminar 'levromaidan yak kulturnyi fenomen rukhu protestu: dzhherela, metody, perspektyvy doslidzhennia': pislamova' [Workshop 'Euromaidan as a cultural phenomenon of the protest movement: Sources, methods, research prospects': Afterwords], 21 March 2014. Available at: <http://archeos.org.ua/?p=3245>
4. **Konstantynova I.** (2006) 'Koly bude nastupnyi Maidan? Pro trudnoshchi stvorennia mekhanizmu priamoï demokratiï' [When will the next Maidan take place? On the difficulties of establishment of the direct democracy mechanism], *Den*. Available at: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/koli-bude-nastupniy-maydan>
5. **Overchuk O.** (2010) 'Stanovlennia suchasnykh rukhiv protestu v Ukraini' [Formation of the modern protest movements in Ukraine] in *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it]: *Issue 21*. Kyiv: Ukrainskyi tsentr politychnoho menedzhmentu.
6. **Palii G. O.** 'Osnovni tendentsii ta ryzyky protestnykh nastroiv v ukrainskomu suspilstvi. Analitychna dopovid' [Major trends and risks of the protest spirits of the Ukrainian society. Analytical report], National Institute for Strategic Studies. Available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/970/>
7. Ukrainian Helsinki Human Rights Union, *Prava liudyny v Ukraini – 2011. Dopovid pravozakhysnykh orhanizatsii* [Human rights in Ukraine – 2011. Human rights organizations' report] (2012), Zakharov Ye. Yu. (ed.). Kharkiv: Prava liudyny.
8. *Protesty, peremohy i represii v Ukraini: rezultaty monitorynhu 2011 roku* [Protests, victories and repressions in Ukraine: Results of the monitoring conducted in 2011] (2012), Ishchenko V. (ed.). Kyiv: Tsentr doslidzhennia suspilstva.
9. *Protesty, peremohy i represii v Ukraini: rezultaty monitorynhu 2012 roku* [Protests, victories and repressions in Ukraine: Results of the monitoring conducted in 2012] (2013), Ishchenko V. (ed.). Kyiv: Tsentr doslidzhennia suspilstva.
10. *Protesty, peremohy i represii v Ukraini: rezultaty monitorynhu 2013 roku* [Protests, victories and repressions in Ukraine: Results of the monitoring conducted in 2013]. Available at: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/041/original/CSR_-_Protests_in_2013_-_29_Apr_2014.pdf?1399981680
11. *Protesty, peremohy i represii v Ukraini: rezultaty monitorynhu, Zhovten 2009 – Veresen 2010 roku* [Protests, victories and repressions in Ukraine: Results of the monitoring, October 2009 – September 2010] (2011), Ishchenko V. (ed.). Kyiv: Tsentr doslidzhennia suspilstva.
12. **Slavinska I.** (2013) 'Yaroslav Grytsak: Ukraina – yak litak, yakyi zakhopyly terorysty' [Yaroslav Grytsak: Ukraine resembles a plane hijacked by the terrorists], *Ukrainska pravda*, 30 December 2013. Available at: <http://life.pravda.com.ua/person/2013/12/30/147591/>